

ІСТОРІОГРАФІЯ

І. Л. Бутч

ЛІТЕРАТУРА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Документальні матеріали — основа історичних досліджень. Від того, як вони розробляються, залежить дальший розвиток історичної науки, бо тільки введення в науковий обіг нових джерел дає можливість розкрити нові, досі незнані сторони історичного процесу. Ось чому в усі часи історики приділяли увагу вивченню і публікації документальних матеріалів. Публікація документів — досить складна і трудомістка праця. Вона вимагає об'єднаних зусиль науковців. Цим і пояснюється та обставина, що публікацією документів уже давно займаються не окремі особи, а товариства, різні наукові установи, нерідко спеціально для цього створені.

Серед установ і товариств, що відіграли помітну роль у розвитку археографії на Україні, слід назвати Тимчасову комісію для розбору стародавніх актів у Києві, Одеське товариство історії і старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця в Києві, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Подільське церковне історико-археологічне товариство, історичну комісію при Галицькому крайовому відділі, Історико-філологічне товариство при Харківському університеті, Українське наукове товариство в Києві, Таврійську, Чернігівську, Полтавську і Катеринославську архівні комісії та ін. Вони опублікували чимало джерел з історії України, які не втратили наукового значення й понині.

Широкий простір для розвитку археографії як спеціальної історичної науки, що займається виробленням методів опрацювання і публікацією історичних джерел, відкрила перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Публікацією документів після Жовтня зайнялися наукові установи Академії наук України, зокрема Археографічна комісія, створена в 1919 р., істпарти, істмоли, істпрофи, архівні установи, ювілейні комісії тощо. Вони набули чималий досвід археографічної роботи, вивчення якого має важливе значення

для дальшого удосконалення методів підготовки до друку історичних джерел і всієї організації археографічної роботи.

Серед радянської історичної літератури, повоєнної зокрема, є праці, в яких тією чи іншою мірою підсумовуються результати археографічної роботи. Насамперед слід відзначити, що основні етапи розвитку української археографії в ХІХ—ХХ ст. знайшли відбиття в Українській Радянській Енциклопедії. Тут узагальнено чимало розкиданих по різних джерелах відомостей з історії української археографії. На сторінках УРЕ вміщено статті про окремі збірники і серійні публікації документальних матеріалів («Архив Юго-Западной России», «Воссоединение Украины с Россией», «Жерела до історії України—Руси», «Історія України в документах і матеріалах» та ін.), періодичні видання, в яких друкувалися документи з історії України («Архив Радянської України», «Літопис революції», «Радянський архів», «Красный архив», «Киевская старина», «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Записки Одесского общества истории и древностей» та ін.), а також про товариства й інші установи, що займалися публікацією документальних матеріалів. Проте початковий етап історії української археографії в УРЕ не знайшов висвітлення. Правда, цей період ще мало досліджений.

Першою науковою працею, в якій йдеться про видання документів у ХVІІ—ХVІІІ ст., є огляд І. П. Крип'якевича «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму». І. П. Крип'якевич пише, що «хоч в Галичині архіви існували в ХІІІ—ХІV ст., публікація джерел почалася лише в ХVІІ ст.»¹. Правда, перші публікації були своєрідні, оскільки вони робилися не з науковою метою. Приводом до їх появи послужила полеміка між діячами православної та уніатської церкви. Поширення друкарства дало можливість обом сторонам виступити з полемічними творами, в яких для аргументації своїх думок вони використовували історичні джерела. Зокрема, до них зверталися перші учасники релігійної полеміки — Герасим Смотрицький, Степан Зизаній, Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький та ін. Характер збірок документів мали монастирські літописи. Кількість їх у ХVІІІ ст. помітно зросла.

Критично-наукова публікація документів, за І. П. Крип'якевичем, розпочалась у ХІХ ст. Саме огляду публікацій з історії Галичини періоду феодалізму, виданих у ХІХ—ХХ ст., і приділена основна частина праці І. П. Крип'якевича. Прямої вказівки на те, що ХVІІ ст. є часом зародження української археографії, у Крип'якевича немає. Він лише наголошує на тому, що в ХVІІ ст. з'явилися перші публікації, видані друкарським способом.

¹ І. П. Крип'якевич. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. К., 1962, стор. 5.

Питання про зародження української археографії в першій половині XVII ст. більш категорично ставиться в статті Я. Ісаєвича «Українська археографія в XVII—XVIII ст.». У ній автор підкреслює, що уже в цей час вийшли книги, підготовка яких до видання вимагала певного археографічного опрацювання тексту. Люди, які займалися цією справою, були свого часу відомими діячами науки і літератури, мали добру філологічну й історичну підготовку. В ряді публікацій XVII ст. зустрічаємо елементи археографічних описів оригіналів, в яких коротко охарактеризовано папір, письмо, описано печатки². Для підтвердження своєї думки автор намагався залучити якнайбільше фактів. І як це в таких випадках часто буває, не застеріг себе від крайностей. Він зарахував до археографічних і ряд поточних видань.

Полемізуючи з Я. Д. Ісаєвичем, Я. Р. Дашкевич цілком слушно зауважує, що не можна редакційну підготовку рукопису до видання вважати археографічним опрацюванням. Відносячи до археографічних те чи інше видання, слід враховувати, які наукові методи застосовувалися для його підготовки. На цій підставі Я. Р. Дашкевич пропонує усунути межу між друкованою і рукописною публікацією джерел. Елементи археографії є, безперечно, в літописних пам'ятках періоду Київської і Галицько-Волинської держав³. Прикладом перших публікацій документів може служити вміщення в літописі «Повість временних літ» договорів київських князів з Візантією — Олега 911—912 та Ігора 944—945 рр.

Систематичний огляд історії розвитку археографії на Україні в XIX — на початку XX ст. зроблений в дисертації Б. С. Ватулі⁴. Автор розглядає праці буржуазних і радянських дослідників, в яких йдеться про археографію, характеризує діяльність установ і товариств, які займалися виданням історичних джерел, подає огляд публікацій, здійснених цими установами. Окрему главу Б. С. Ватуля присвячує виробленню методів археографічного опрацювання документальних матеріалів.

Археографічній діяльності наукових товариств Наддніпрянської України Б. С. Ватуля присвятив також спеціальну статтю⁵.

Історія організації і діяльність Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів у Києві коротко викладена в праці

² Я. Д. Ісаєвич. Українська археографія в XVII—XVIII ст. — Історичні джерела та їх використання. Випуск перший. К., 1964, стор. 174—188.

³ Я. Дашкевич. Новий збірник, присвячений спеціальним історичним дисциплінам. — «Архіви України», 1966, № 1, стор. 66.

⁴ Б. С. Ватуля. Развитие археографии на Украине в XIX — начале XX веков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1953.

⁵ Б. С. Ватуля. Из истории археографической практики на Украине в XIX—XX вв. — «Исторический архив», 1957, № 2, стор. 192—195.

П. Г. Софінова, присвяченій історії російської дореволюційної археографії. Автор підкреслює, що систематизація різноманітних актів по тематичних серіях надає всьому виданню стрункості і послідовності, що вигідно відрізняє публікації Київської комісії від подібних видань Петербурзької археографічної комісії⁶.

Висвітленню археографічної діяльності губернських архівних комісій певна увага приділена в доповіді В. Г. Сарбєя на Другій республіканській науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін⁷. Оцінюючи доробок архівних комісій в археографічній галузі, він підкреслює, що їх публікації мають першорядне значення, бо багато з опублікованих ними документів на сьогодні не збереглися в архівах, а недоліки цих публікацій пояснюються тими соціально-політичними умовами, в які були поставлені комісії царизмом.

Окремих питань діяльності архівних комісій торкалися в своїх статтях П. Білик⁸ та А. Й. Грінберг⁹.

Певні відомості про дорадянські наукові товариства та їх видання дослідник знайде в історіографічному вступі до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» Д. І. Багалія¹⁰. Тут же подається огляд радянських публікацій за 1917—1927 рр. Автор підкреслює величезне значення централізації архівної справи і повернення на Україну ряду архівних фондів для розгортання науково-дослідної роботи.

Останнім часом все активніше вивчаються і питання історії української радянської археографії. У 1965 р. вийшов у світ учбовий посібник «Українська радянська археографія»¹¹, в якому розглядаються питання організації археографічної роботи, розроблення правил публікацій історичних джерел, а також подається огляд археографічних видань за 1917—1957 рр. і згадуються окремі збірники документів за 1958—1960 рр. Автор

⁶ П. Г. Софинов. Из истории русской дореволюционной археографии. Краткий очерк. М., 1957, стор. 114—115.

⁷ В. Г. Сарбей. Вклад губернских архивных комиссий в историографию Украины. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1965, стор. 261—279.

⁸ П. Білик. М. М. Коцюбинський як член Чернігівської архівної комісії (1902—1904). — «Архівна справа», 1929, кн. II, стор. 69—71.

⁹ А. Й. Грінберг. Архівні комісії на Україні. — Науковий щорічник за 1956 рік. Історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. К., 1957. Окремий відбиток.

¹⁰ Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Том I. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. ДВУ, 1928.

¹¹ С. О. Яковлев. Українська радянська археографія. Допущено Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як посібник для студентів історичних факультетів університетів УРСР. К., 1965.

цього посібника зібрав значний матеріал, але як слід не систематизував і не проаналізував його, допустив багато фактичних неточностей, прикрих прогалин. Безсистемний виклад матеріалу позбавив автора можливості рельєфно підкреслити ступінь висвітлення документальними публікаціями окремих проблем. Характерною для посібника є недооцінка археографічних видань 20—30-х років. Автор з невідомих причин не називає прізвищ науковців, які внесли свою частку в розвиток української археографії. В книзі названо тільки кілька прізвищ, та й то в негативному плані. З посібника не видно, які питання методики археографічного опрацювання документів розв'язані, а над якими ще потрібно попрацювати.

Для тих, хто вивчає історію української археографії, стане у пригоді книга С. Н. Валка «Советская археография»¹², в якій чимало сторінок присвячено оглядові археографічних видань з історії України й аналізу правил публікацій документів, розроблених в 1931 р. Центральним архівним управлінням України.

Про організацію і перші кроки Археографічної комісії Української академії наук розповідається в статті М. К. Коваля «До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади»¹³.

Для висвітлення археографічної роботи, що проводилася на Україні, багато даних є в статтях, інформаціях і бібліографічних довідках, які друкувалися в періодичній пресі, а також у передмовах до окремих збірників. Не ставлячи перед собою завдання вичерпати ці джерела, назву найголовніші з них. Про створення та діяльність Археографічної комісії УАН до 1926 р. говориться у передмові до першого тома «Українського археографічного збірника»¹⁴. Тут викладаються завдання і перспективи видання документів, наголошується на потребі публікації історичних джерел починаючи з XV ст. Про організацію роботи археографічної комісії УАН на новому етапі, а також про її окремі видання розповідається в статті М. М. Ткаченка «Дещо з роботи Археографічної комісії в 1931 році»¹⁵. Зокрема, тут зазначається, що реорганізація комісії відбулася в середині 1931 р.

Найповніші відомості про доробок істпартів, істмолів та істпрофів України дослідник знайде у бібліографічному по-

¹² С. Н. Валк. Советская археография. М.—Л., 1948.

¹³ «Український історичний журнал», 1966, № 4, стор. 66—72.

¹⁴ Український археографічний збірник, т. I. К., 1926, стор. III—VII.

¹⁵ «Україна», 1932, № 1-2, стор. 194—195. М. Ткаченку належить також стаття «Археографічні студії Володимира Антоновича» (Український археографічний збірник, т. III. К., 1930, стор. 325—346). Про видання статистичних матеріалів принагідно говориться в розвідці П. Клименка «Компути та ревізії XVIII століття» (там же, стор. 57—241).

кажчику, складеному Й. А. Хандросом і Є. Я. Ландою¹⁶, а також у журналі «Літопис революції»¹⁷.

З історії архівної справи на Україні відомо, що в період свого становлення державні архіви зосередили всю увагу на збиранні та впорядкуванні документальних матеріалів. Археографічною роботою вони зайнялися дещо пізніше. Першим виданням архівних установ був збірник документів про рух декабристів на Україні¹⁸. З 1926 р. архівні установи почали займатися підготовкою документальних матеріалів до друку систематично. Особливо набрала розмаху публікація документів після того, як при Центральному архівному управлінні в 1929 р. була створена Археографічна комісія і до роботи в ній залучено значні наукові сили. Саме про цей досить цікавий період археографічної діяльності архівних установ і розповідається в статті тодішнього керуючого Центральним архівним управлінням М. А. Рубача¹⁹. Коротко висвітливши стан публікацій документів у республіці, автор наголошує на потребі приступити до планової археографічної роботи, для чого пропонує виробити єдину програму археографічної роботи, обов'язкову для всіх установ. Головними проблемами, з яких треба друкувати документи, вважає автор, є соціально-політичний та економічний розвиток України в ХІХ — на початку ХХ ст.

10—17 грудня 1928 р. відбулася Всеукраїнська нарада завідуючих центральними та крайовими історичними архівами, яка на доповідь М. А. Рубача прийняла ухвалу, де підкреслюється, що наявність єдиної централізованої системи архівних органів створила сприятливі умови для планової археографічної роботи. В ухвалі накреслено і завдання архівних установ, які зводяться до: 1) підготовки до друку оглядів, описів та каталогів архівних фондів, 2) видання систематичних збірників архівних документів, що характеризують соціально-економічний і політичний розвиток України, 3) видання невеликих, розрахованих на широкі кола робітників і селян збірок документів²⁰.

Видавнича діяльність Археографічної комісії Центрального архівного управління знайшла своє відбиття в статтях, що друкувалися насамперед в архівознавчих журналах «Архівна

---

¹⁶ Й. А. Хандрос, Є. Я. Ланда. Публікації істпартів, істмолів, істпрофів України. Бібліографічний покажчик. Харків, 1932.

¹⁷ Бібліографічний покажчик до журн. «Літопис революції» склав Ф. Сарана і опублікував його в «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» (далі — НІБ або НИБ), 1957, № 3, 4.

¹⁸ Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. Харків, 1926.

¹⁹ М. Рубач. Про археографічну роботу архівних органів. — «Архівна справа», 1928, кн. 5-6, стор. 17—22.

²⁰ «Архівна справа», 1929, кн. 9-10, стор. 14—24.

справа», «Радянський архів», «Архіви Радянської України». Наприклад, в «Архівній справі» надрукована інформація, в якій розповідається про Київський філіал Археографічної комісії²¹, а також стаття М. В. Горбаня про діяльність Археографічної комісії²².

У 1931 р. відбувся Другий Всеукраїнський з'їзд архівних працівників, який багато уваги приділив археографічній роботі. У настановах до складання генерального плану розвитку архівної справи було визначено напрям використання документальних матеріалів, якими передбачалося розроблення таких проблем: історія партії, історія Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні, історія фабрик і заводів, історія соціалістичного будівництва, історія промисловості і робітничого класу на Україні та ін.²³ 26 документальних збірок присвячувалося 15 роковинам Великого Жовтня²⁴.

У цей же час у періодичній пресі був надрукований ряд статей з питань археографії. Серед них слід назвати статті Ф. А. Герасименка «На новому етапі — лицем до соціалістичного будівництва»²⁵ та «Про чергові завдання археографічної роботи археографів»²⁶, П. Білика «Про археографічну роботу архівних органів»²⁷ та ін.

Однак піднесення в археографічній діяльності архівних установ тривало недовго. Уже наприкінці 1933 — на початку 1934 р. публікацію документів було зведено нанівець. В останні передвоєнні роки не з'явилось й узагальнюючих праць з питань археографії.

Деяке поживлення у вивченні історії української археографії намітилося тільки у післявоєнні роки. У 1948 р. В. І. Шелудченко надрукував статтю «Науково-видавнича діяльність державних архівів Української РСР за 30 років»²⁸. Крім учбового посібника «Українська радянська археографія», про який йшлося вище, С. О. Яковлев підготував огляд «Документальні публікації про зовнішню політику Радянського уряду в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни»²⁹, а разом з В. І. Стрельським — огляд «Документальні

²¹ Київський філіал археографічної комісії Центральної архівної управи. — «Архівна справа», 1930, кн. 3(14), стор. 129—130.

²² М. Горбань. Видавничо-археографічна робота Центральної архівної управи УСРР. — «Архівна справа», 1930, кн. 2(13), стор. 91—93.

²³ «Радянський архів», № 6 (21), стор. 47—52.

²⁴ «Радянський архів», № 6 (21), стор. 40—47.

²⁵ «Радянський архів», 1931, кн. 2 (17), стор. 3—10.

²⁶ «Радянський архів», 1931, кн. 4-5 (19-20), стор. 39—41.

²⁷ «Радянський архів», 1931, кн. 3 (18), стор. 43—58.

²⁸ НІБ, 1948, № 2/3, стор. 7—10.

²⁹ Збірник історико-філософського факультету (історичний відділ), № 7. Київський державний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 1956, стор. 59—60.

публікації з історії революції 1905—1907 років на Україні»³⁰. Цій же темі присвячена і стаття М. М. Іванова³¹.

Публікації документів з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення влади Рад на Україні розглядаються в статтях Б. С. Ватулі³² та ін.

Ряд проблем публікації документальних матеріалів з історії соціалістичного суспільства порушений в статті П. П. Гудзенка³³. Археографічні видання з історії Великої Вітчизняної війни на Україні розглядаються в статтях В. В. Кузьменка³⁴ і Г. Я. Сергієнка³⁵. Документальні збірники, опубліковані між ХХІІ і ХХІІІ з'їздом КПРС, називаються в статті А. В. Санцевича³⁶. Про наукову роботу архівних установ України, публікацію документів зокрема, мовиться і в статтях І. Л. Бутича³⁷, Л. В. Гусевої³⁸, Г. С. Сизоненко³⁹, А. А. Степанової⁴⁰ та ін. Всі публікації архівних установ України за 1946—1959 рр. можна відшукати у бібліографічному покажчику, підготовленому Л. Д. Хмелем⁴¹. Чимало археографічних видань з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і грома-

³⁰ Збірник історичного факультету, № 6. Присвячений 50-річчю першої російської революції. К., 1955, стор. 95—109.

³¹ Л. М. Іванов. Документальні збірники о революції 1905—1907 гг. на Украине. — «Исторический архив», 1957, № 1, стор. 257—262.

³² Б. С. Ватуля. Публікація документів по історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні. — «Український історичний журнал», 1957, № 1, стор. 134—137.

³³ П. Гудзенко. Усилить публікацію документальних матеріалів по історії соціалістичного общества. — НІБ, 1953, № 2 (15), стор. 18—23.

³⁴ В. Кузьменко. Висвітлення історії Великої Вітчизняної війни на Україні в публікаціях документів. — НІБ, 1965, № 3, стор. 3—7.

³⁵ Г. Сергієнко. Історія партизанського руху на Україні 1941—1944 років в публікаціях документів. — НІБ, 1962, № 3, стор. 77—84.

³⁶ А. В. Санцевич. Розвиток історичної науки на Україні між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії. — «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 40—52.

³⁷ Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР. — Зб. «З історії архівного будівництва на Україні», Х., 1958, стор. 27—57; Наукова робота державних архівів Української РСР. — НІБ, 1958, № 1, стор. 6—19; Научно-публикаторская деятельность историков-архивистов УССР. — «Вопросы архивоведения», 1962, № 3, стор. 32—38; Участь істориків-архівістів у розробленні української радянської історичної науки. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965, стор. 28—56; Наукова робота архівних установ України (1959—1965). — «Архіви України», 1966, № 2, стор. 3—19, та ін.

³⁸ Л. Гусева. Научно-издательская работа ЦГАОР УССР. — НІБ, 1950, № 2 (7), стор. 21—23.

³⁹ Г. Сизоненко. Из опыта по составлению сборников документов Госархивом Львовской области. — НІБ, 1956, № 2-3 (24-25), стор. 21—29.

⁴⁰ А. Степанова. Подготовка к изданию сборников документов. — НІБ, 1956, № 2-3 (24-25), стор. 14—20.

⁴¹ Л. Хміль. Покажчик видань архівних установ УРСР за 1946—1959 роки. — НІБ, 1960, № 3 (41), стор. 91—100.

дянської війни на Україні називається у бібліографічних покажчиках, що вийшли в Москві⁴².

У процесі підготовки історичних джерел до друку удосконалювались і методи їх опрацювання. Набутий досвід узагальнювався в проектах правил публікування документів, статтях і рецензіях.

Першою установою, яка займалася виробленням правил публікування документальних матеріалів, була Археографічна комісія Всеукраїнської академії наук. Суть цих правил викладена в передмові до першого тома «Сказання о війні козацкой з поляками» Самійла Величка, який вийшов у серії «Пам'ятки українського письменства»⁴³. Оскільки це видання призначалось насамперед для філологічних досліджень, правила передбачають відтворення всіх характерних особливостей мови і правопису, виходячи з фонетичного значення знаків сучасної української абетки. Зокрема, правила вимагали розподіляти текст на слова за сучасним правописом, частки -ся писати окремо від дієслів, а власні імена, назви народів тощо писати з великої літери. Слов'янські позначення чисел заміняти арабськими. Титла розкривати, а відсутні букви та інші пропуски писати в квадратних дужках. Дужки оригіналу позначати двома крапками — (: :). Йотоване ї, що має над собою крапку з рискою, позначити через й. За цими правилами надруковано генеральне слідство про маєтності Стародубського⁴⁴ і Лубенського⁴⁵ полків, переписні книги 1666 р.⁴⁶, книга Глухівського цеху калачницького⁴⁷, опис Новгород-Сіверського намісництва⁴⁸.

Із збереженням не лише фонетичних, а й графічних особливостей видані українські грамоти XIV — першої половини XV ст.⁴⁹

Звичайно, правила Археографічної комісії ряд питань методики підготовки документів до друку не вирішували (вияв-

---

⁴² Великая Октябрьская социалистическая революция. Библиографический указатель документальных публикаций, под ред. Е. Н. Городецкого. М., 1961; Советская страна в период гражданской войны. 1918—1920 гг. Библиографический указатель документальных публикаций, под ред. Е. Н. Городецкого. М., 1961; Каталог архивоведческой литературы и сборников документов (1960—1963 гг.). М., 1964, та ін.

⁴³ Пам'ятки українського письменства. Видає Археографічна комісія Української академії наук, т. I, К., 1926.

⁴⁴ Український архів, видає Археографічна комісія ВУАН, том I. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. К., 1929.

⁴⁵ Український архів, видає Археографічна комісія ВУАН, том IV. Генеральне слідство Лубенського полку. К., 1931.

⁴⁶ Переписні книги 1666 року. Підготував до друку і зредагував В. О. Романовський. К., 1933.

⁴⁷ Український археографічний збірник, том I, К., 1926.

⁴⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931.

⁴⁹ Проф. В. Розов. Українські грамоти. Том перший. XIV і перша половина XV в. К., 1928.

лення і відбір документальних матеріалів, складання науково-довідкового апарату), але основне питання археографії — передача тексту документів — у цілому вирішувалось правильно. Тому ніяк не можна погодитись з закидами С. О. Яковлева на адресу редактора опису Новгород-Сіверського намісництва П. Федоренка, що ніби «подання тексту опису Новгород-Сіверського намісництва не відповідає науковим вимогам»⁵⁰. П. Федоренко зробив цілком правильно, надрукувавши первісний текст опису, а роботу тогочасного редактора позначивши системою дужок. Викреслений текст у виданні подано в круглих дужках. Викреслений текст і замінений іншим — у прямих дужках, а новий текст — у примітках з цифровим позначенням. У примітках з цифровим позначенням подається і текст, вставлений тогочасним редактором. Пояснення редактора видання подаються у примітках, позначених зірочкою.

Документи XIX—XX ст. Археографічна комісія теж друкувала за правилами, які передбачали збереження всіх особливостей не тільки фонетики, але й графіки рукопису⁵¹.

Пожвавлення в галузі публікації документів, яке намітилося в кінці 20-х — на початку 30-х років, видання нових і різноманітних документів вимагали розв'язання великої кількості методологічних і методичних питань публікації історичних джерел. У цей час і появляється ряд статей, рецензій і навіть проектів правил, в яких робляться спроби розв'язати поставлені життям питання.

В. О. Романовський у рецензії на «Український археографічний збірник» наголосив на потребі публікацію документів здійснювати на основі певних вимог і тут же виклав їх. Насамперед рецензент цілком слушно зауважує, що способи видання залежать як від змісту, форми, часу складання документів, так і мети публікації. До публікацій, що переслідують філологічні цілі, вимоги одні, а до видань, що передбачають використання документальних матеріалів для історичних, юридичних досліджень, вимоги інші. Проте є певний мінімум вимог, яких мусять дотримуватися всі археографи. До цих вимог В. Романовський насамперед відносить критичну оцінку джерел, вибір тексту для публікації, передачу тексту, складання заголовків і легенд, обґрунтування структури, розміщення матеріалів тощо. Стародавні документи (до XVI ст.), за Романовським, слід друкувати рядок в рядок, буква в букву, із зазначенням всіх графічних особливостей, з титлами, крапками, юсами. З текстами XVI ст. можна поступати дещо м'якше — розкривати титла, розставляти розділові знаки. Ще з більшими вільностя-

⁵⁰ С. О. Яковлев. Українська радянська археографія. К., 1965, стор. 68—69.

⁵¹ Див.: Археографічний збірник, том III. К., 1927; збірники «За століття», журн. «Україна» та ін.

ми можна друкувати документи за XVII і наступні століття, якщо вони не мають філологічної або якої іншої спеціальної мети⁵².

Становить безперечний інтерес рецензія В. О. Романовського на працю Й. Семенського «Видавнича символіка», в якій викладається проєкт системи друкарської передачі різних потрібних у науковому виданні особливостей рукопису. Застосування системи Й. Семенського дає можливість створити повне уявлення про стан оригіналу, що передається друком. Автор наводить тридцять випадків, коли потрібно графічно передати особливості тексту, і всі їх можна відбити за допомогою комбінації дужок, знаків запитання та оклику⁵³.

Повертаючись до п'яних передачі тексту документів, В. О. Романовський у рецензії на книжку Бельчикова «Теория археографии» підкреслює: «Даремне гадати, що фотографічна точність — ідеал археографії»⁵⁴.

На початок 30-х років припадає розроблення правил публікації документів Центральним архівним управлінням республіки.

У 1931 р. Центральне архівне управління організувало курси, на яких лекції з археографії читали П. Білик і В. Веретенников. Конспекти цих лекцій було надруковано в журналі «Радянський архів». Перший з цих курсів «Про археографічну роботу архівних органів» читав П. Білик, а другий «Завдання археографічної техніки» — В. Веретенников. Якщо перший курс мав методологічний напрям, то другий — підкреслено технічний. Відкидаючи без будь-якого розгляду всю дореволюційну археографію, П. Білик не зміг натомість будь-що запропонувати, а В. Веретенников обмежився тільки викладом методичної сторони археографічної роботи. Це всупереч волі авторів призвело до відриву методології від методики.

Крок уперед у розробці принципів публікації документів зробив Другий з'їзд архівних працівників, який затвердив «Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів» для потреб науково-історичного дослідження і «Правила науково-документальної публікації в журналі «Архіви Радянської України»⁵⁵.

У правилах викладаються методологічні і методичні вказівки, що стосуються підготовки історичних джерел до друку (відбір документів і передача тексту, датування документів, складання

⁵² В. Романовський. «Український археологічний збірник» (К., 1926). — «Архівна справа», 1928, № 5-6, стор. 106—114.

⁵³ В. Романовський. «Siemieński Joz. Symbolika wydawnicza, projekt ujednostajenia». Warszawa, 1927. — «Архівна справа», 1928, кн. 7, стор. 86 — 87.

⁵⁴ В. Романовський. «Бельчиков. Теория археографии». «Архівна справа», 1930, кн. 3(14), стор. 134—138.

⁵⁵ «Радянський архів», 1931, № 6(21), стор. 52—67.

заголовків, легенд, приміток, покажчиків, систематизація документів у межах збірки і написання вступної статті). Правда, не всі питання в правилах розроблені як слід (наприклад, про складання покажчиків), а деякі положення взагалі викликають заперечення. Проте не можна погодитись з тією негативною оцінкою, яка дана цим правилам у післявоєнній історичній літературі. Найбільш виразно така оцінка прозвучала в статті О. А. Бевзо «Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст.» Тут читаємо: «Вони («Основні настанови». — І. Б.) виявилися незадовільними і в методологічному і в методичному відношенні і тому не знайшли застосування в археографічній практиці. До того ж про метод друкування історичних документів, писаних старою українською мовою, в цих правилах нічого не говориться»⁵⁶. Справді, в «Основних настановах» немає пунктів про публікацію давніх документів, є й інші прогалини, але ж цілий ряд їх положень не застарів. Не дістали ж «Основні настанови» застосування не тому, що вони недосконалі, а насамперед тому, що незабаром після їх виходу по суті була припинена будь-яка археографічна робота. Відновилась вона уже після Великої Вітчизняної війни, коли ці настанови забулись. Крім того, в 1945 р. вийшли «Основные правила публикаций документов Государственного архивного фонда Союза ССР», які й почали застосовувати при готуванні документів до друку.

Активізація археографічної роботи, особливо після XX з'їзду КПРС, сприяла дальшому розробленню методів публікації документальних матеріалів. З'явилися проекти правил видання документів, писаних староукраїнською мовою для історичних і для філологічних цілей.

Серйозним внеском у розвиток української археографії є «Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст.», складені М. М. Пешак і В. М. Русанівським⁵⁷. У цій праці зроблено короткий критичний огляд попередніх публікацій і накреслена програма видання пам'яток української мови, а також викладено правила їх підготовки до друку. Основна увага (і це цілком природно) у правилах відводиться передачі текстів документів. Пропонується видання здійснювати у двох варіантах: фототипічним способом і транслітерацією з елементами в бік транскрипції. Причому спосіб видання автори «Правил» ставлять у залежність від дати написання пам'ятки і її обсягу. Якщо перший аргумент умотивований, то з другим аж ніяк не можна погодитись. Ставити принципи видання пам'яток у залежність від їх обсягу — це не науковий підхід.

⁵⁶ Вісник Академії наук УРСР, 1958, № 2, стор. 20.

⁵⁷ М. М. Пешак, В. М. Русанівський. Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст. К., 1961.

Ряд цінних пропозицій щодо поліпшення названих «Правил» був висловлений С. П. Бевзенко, У. Я. Єдлінською та іншими на Республіканській нараді з питань публікацій пам'яток української мови в 1962 р.

Відрадно відзначити, що Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні уже розпочав роботу по втіленню накресленої програми видання пам'яток української мови⁵⁸.

Якщо основні вимоги до публікації документів для філологічних цілей були сформульовані ще в довоєнний час, то про вироблення правил публікації документів давньою українською мовою для ширшого кола читачів заговорили тільки після Великої Вітчизняної війни. Перша спроба виробити такі правила була зроблена під час підготовки видання збірника «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953). За цими ж правилами надруковано і «Документи Богдана Хмельницького» (К., 1961).

Узагальнивши вітчизняний і зарубіжний досвід публікації документів, О. А. Бевзо розробив правила публікації документів, писаних давньою українською мовою⁵⁹. Вимоги цих правил зводяться до того, що давні українські документи слід транскрибувати, оскільки сучасний алфавіт дозволяє передати фонетично всі літери і знаки старого українського письма. Головна ж настанова правил — точно передати зміст історичного документа шляхом збереження особливостей лексичного складу і граматичних форм оригіналу. В цілому можна погодитись з запропонованими правилами передачі тексту і порядком заміни літер та інших знаків давнього українського письма, проте слід відзначити, що беззастережна заміна «g» і сполучення «kg» — літерою «g» невинуватана. Слід робити застереження і тоді, коли «t» замінюється не «i», а іншою літерою.

Питань передачі тексту документів О. А. Бевзо торкається і в дисертації «Львівський літопис і Острозький літописець»⁶⁰. Нещодавно він же опублікував тексти «Львівського літопису» і «Острозького літописця», транскрибовані за запропонованими ним правилами⁶¹.

⁵⁸ Див.: Лексикон словенороский Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. К., 1961; Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славеноросская. Підготовка текстів пам'яток і вступні статті В. В. Німчука. К., 1964; Українські грамоти XV ст. Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. Відп. ред. М. М. Пещак. К., 1965; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.). Підготував до видання М. К. Бойчук. К., 1965; П. Білецький-Носенко. Словник української мови. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1966.

⁵⁹ О. А. Бевзо. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст. — «Вісник Академії наук УРСР», 1958, № 2, стор. 12—26.

⁶⁰ А. А. Бевзо. Львовская летопись и Острожский летописец. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1964.

⁶¹ «Український історичний журнал», 1965, №№ 4—9.

Окремі статті й розвідки, що появились друком у післявоєнний час, стосуються питань виявлення, відбору та археографічного опрацювання документів нового часу, а також складання науково-довідкового апарату. Серед них слід назвати статті І. Дьомкіна «Деякі питання підготовки до видання документів радянського періоду»⁶² і «Археографічна обробка документів і складання науково-довідкового апарату до збірника»⁶³, Ш. О. Людковського «Про підготовку публікацій з історії радянського суспільства»⁶⁴, В. П. Місюри «Виявлення документальних матеріалів для збірників, що готуються у Державному архіві Закарпатської області»⁶⁵, Є. С. Корнеєвої «Організація роботи по виявленню документальних матеріалів для використання в наукових цілях»⁶⁶, Т. Б. Слюдикової «Археографічне опрацювання документів і складання науково-довідкового апарату»⁶⁷. Не з усіма положеннями цих статей можна погодитись, але вони принаймні загострили увагу на потребі розв'язання багатьох питань.

У статтях Є. П. Шаталіної «Про деякі питання передачі тексту документів радянського періоду»⁶⁸ і «Деякі питання щодо складання науково-довідкового апарату до збірників документів»⁶⁹ на численному фактичному матеріалі розглядаються спірні питання передачі тексту документів і складання науково-довідкового апарату.

Історичний розвиток кожного народу відбувається не ізольовано, а у взаємозв'язках з іншими народами, насамперед з його сусідами. Тому цей розвиток знаходить відображення у документах на різних мовах. Не становить винятку й український народ. До того ж історична доля українського народу склалася так, що його землі протягом століть входили до складу різних державних організмів. Ось чому історикам, що займаються дослідженням минулого українського народу, доводиться мати справу з документами на різних мовах.

Питання публікації іншомовних документів вирішуються по-різному. Найпоширенішою у світовій археографічній практиці є публікація документів мовою оригіналу, а археографічне опрацювання документів — мовою видання. Так, зокрема, видана «Коденська книга судових справ»⁷⁰, яка включає судові справи польського військового суду за 1771—1772 рр. і кілька

⁶² НІБ, 1958, № 2(32), стор. 64—72.

⁶³ НІБ, 1956, № 2-3 (24-25), стор. 42—49.

⁶⁴ Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1965, стор. 178—192.

⁶⁵ НІБ, 1956, №2-3 (24-25), стор. 30—40.

⁶⁶ Там же, стор. 59—63.

⁶⁷ Там же, стор. 50—58.

⁶⁸ Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 37—51.

⁶⁹ «Архіви України», 1965, № 5, стор. 1—13.

⁷⁰ Український архів. Видає археографічна комісія ВУАН, т. II. К., 1931.

справ за 1769, 1770, 1773 рр. Близько половини цих документів зв'язано з гайдамацьким рухом. Текст документів подається польською мовою, а передмова й археографічне опрацювання — українською.

Останнім часом на Україні почали практикувати публікацію документів мовою оригіналу в супроводі перекладу на мову видання. До видань такого типу належать збірники «Соціальна боротьба у місті Львові в XVI—XVIII ст.» (Львів, 1961) та «Документи об освободительной войне 1648—1654 гг.» (К., 1965).

До змішаного типу (де частина документів публікується з перекладами) можна віднести збірники «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953) і «Документи Богдана Хмельницького» (К., 1961). У книзі «Воссоединение Украины с Россией» документи польською мовою друкуються у супроводі перекладів на російську мову, а документи українською мовою — без перекладів. В збірнику «Документи Богдана Хмельницького» тексти латинською, польською, німецькою та угорською мовами подаються у супроводі перекладів на українську мову, а документи російською мовою — без перекладів.

Я. Д. Ісаєвич звернув увагу на доцільність публікації іншомовних документів у супроводі поширених анотацій, як це уже роблять археографи Литви⁷¹. Ця пропозиція заслуговує на схвалення і запровадження в життя.

У 50-х — на початку 60-х років вийшло в світ кілька документальних збірників з історії революційного руху на західно-українських землях тільки в перекладах⁷². Ці публікації, звичайно, є внеском у історичну науку, але відсутність оригіналів знижує їх наукову цінність.

Перша спроба сформулювати вимоги до публікацій іншомовних документів зроблена Центральним архівним управлінням. У одному з пунктів «Основних настанов», затверджених Другим з'їздом архівних працівників, сказано: «Чужоземні тексти друкують, як в оригіналі. Якщо документ має тогочасний переклад, то його подають поруч з оригінальним текстом у колонці. В підвалі ж дають завжди переклад українською мовою»⁷³.

Весь комплекс питань, зв'язаних з публікацією іншомовних документів, розглядає П. І. Фостик⁷⁴. Скремі питання розшифрування і перекладу документів вона порушила в своєму виступі

⁷¹ Я. Д. Ісаєвич. Публікація документів про селян та міщан Литви в XVII—XVIII ст. — «Український історичний журнал», 1961, № 4, стор. 148—149.

⁷² Революційна боротьба на Тернопільщині. 1917—1939 рр. Документи і матеріали. Тернопіль, 1959, та ін.

⁷³ «Радянський архів», 1931, № 6(21), стор. 52—59.

⁷⁴ П. Фостик. К вопросу о принципах публикации документов XIV—XVIII вв. на иностранных языках. — НИБ, 1957, № 2(28), стор. 70—72.

на нараді з питань наукової роботи архівних установ, що відбулася на початку 1956 р.⁷⁵ На цій же нараді Г. І. Сіяртова говорила про методику публікації іншомовних документів, зокрема документів угорською і чеською мовами⁷⁶. Підкресливши, що науковою можна вважати тільки публікацію мовою оригіналу, Г. Сіяртова зупинилася на питаннях перекладу скорочень, ідіом, географічних і власних імен, назв установ тощо. Ці ж питання порушуються в статті А. Гайдоша та І. Павловської⁷⁷.

Отже, за роки Радянської влади і на Україні проведено певну роботу в напрямі узагальнення досвіду археографічної роботи та вироблення методів підготовки документів до друку. Проте ще багато важливих питань залишається нерозв'язаними. Насамперед треба, узагальнивши вітчизняний і зарубіжний досвід, підготувати правила публікації українських та іншомовних документів (як стародавніх, так і нового часу). На порядок дня стає і завдання поглибленого вивчення початкового етапу розвитку археографії на Україні, висвітлення історії установ, товариств та інших закладів, що займалися археографічною роботою, а також підготовка систематичного огляду всіх публікацій з історії українського народу. Такий огляд допоміг би скласти науково обґрунтований перспективний план археографічної роботи і став би у пригоді дослідникам у їхній науковій роботі.

И. Л. Бутич

**ЛИТЕРАТУРА
ПО ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ АРХЕОГРАФИИ**

Резюме

В статье сделан обзор литературы, посвященной истории развития археографии как специальной исторической науки, занимающейся выработкой методов подготовки к изданию и публикации исторических источников. Называются работы, вышедшие в свет после Октябрьской революции, в которых освещается деятельность научных учреждений, занимающихся публикацией документов по истории украинского народа, подводятся итоги публикаторской работы. Анализ этой литературы свидетельствует, что уже созданы определенные предпосылки для создания обобщающего труда по истории украинской археографии.

⁷⁵ НИБ, 1956, №2-3 (24-25), стор. 120—122.

⁷⁶ Там же, стор. 117—119.

⁷⁷ НІБ, 1967, № 1 (81), стор. 23—30.